

Maria Serafinowicz

em. Główny konserwator w Muzeum Wsi Lubelskiej w Lublinie

e-mail: jm.serafinowicz@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0004-9205-8150>

Ocena stanu zachowania zbioru wybranych zabytków na podłożu papierowym w Archiwum Księży Zmartwychwstańców w Rzymie

ASSESSMENT OF THE CONSERVATION STATUS OF THE SELECTED MANUSCRIPTS IN THE
ARCHIVE OF THE RESURRECTIONIST FATHERS IN ROME

Summary

The paper addresses changes in the state of preservation of a selected collection of manuscript materials belonging to the Archive of the Resurrectionist Fathers in Rome. The damage caused by the aging of paper, moisture, insects and mold processes has been shown. The attention was also paid to other factors related to the use of documents during the period of their origin: adverse physical events and storage in inappropriate conditions. The handwritten record of the message on paper is an indispensable source of information for historians and researchers of the past, therefore, measures were taken to try to diagnose the negative changes in the state of preservation and eliminate the visible threats, as well as to select those elements of the resource that require professional conservation work.

Keywords: Archive of the Resurrection Priests in Rome; microorganisms; paper acidification; foxing; iron-gallus ink; Japanese tissue paper

Streszczenie

W artykule omówiono zmiany w stanie zachowania wybranego zbioru materiałów rękopiśmiennej wchodzących w skład Archiwum Księży Zmartwychwstańców w Rzymie. Pokazano zniszczenia wywołane na skutek procesów starzeniowych papieru, wilgoci, owadów i grzybów pleśniowych. Zwrócono też uwagę na inne czynniki związane z użytkowaniem dokumentów w okresie ich powstania: niekorzystnych zdarzeń losowych i przechowywania w niewłaściwych warunkach. Ręczny zapis przekazu treściowego na podłożu papierowym stanowi dla historyków i badaczy przeszłości niewyczerpalne źródło informacji, podjęto więc działania, których celem była próba zdiagnozowania negatywnych zmian w stanie zachowania i wyeliminowania widocznych zagrożeń

oraz wytypowanie tych elementów zasobu, które wymagają profesjonalnych prac konserwatorskich.

Słowa kluczowe: Archiwum Księży Zmartwychwstańców w Rzymie; mikroorganizmy; zakwaszenie papieru; foxing; atrament żelazowo-gallusowy; bibuła japońska

W ramach projektu *Waloryzacja i udostępnianie zbiorów z czasów Wielkiej Emigracji oraz powstania Zgromadzenia Zmartwychwstańców* poddano ocenie konserwatorskiej zbiór archiwaliów obejmujący około 2000 jednostek, który zawierał bogatą korespondencję listowną Bogdana Jańskiego z lat 1830-1840, część zbioru korespondencji księży Hieronima Kajsiewicza i Waleriana Kalinki oraz kilka starodruków przeznaczonych do celów ekspozycyjnych. Wybrane archiwalia to odręczny zapis przekazu treściowego na podłożu papierowym, najczęściej w postaci luźnych kart o zróżnicowanym formacie. Głównym medium użytym jako nośnik treści były charakterystycznie wyglądające atramenty żelazowo-gallusowe, w przypadku ksiąg – druk z monochromatycznymi rycinami. Sporadycznie występowały pieczęcie i tłoki.

Wrażenia, myśli, stany duchowe, wyrazy troski o ojczyznę i sprawozdania z działań założycieli zgromadzenia przebrane na papier stają się w rozumieniu konserwatorskim materialnym bytem, który jest zespołem współpracujących ze sobą różnych rodzaju czynników, i materiałem, jakim jest w tym przypadku podłoże papierowe oraz atramenty. Ogólnie ujmując, mamy do czynienia z bardzo złożonym mikrośrodowiskiem, zamkniętym w każdej kartce listu czy starodruku, z występującymi wzajemnymi zależnościami, układem zróżnicowanym w swej aktywności i podlegającym ciągłym wahaniom w zależności od rodzaju warunków zewnętrznych¹. Czynnikiem istotnym dla kondycji podłoża papierowych, który również należy wymienić, to wprowadzone w strukturę papieru w czasie wytwarzania technologiczne szkodliwe związki chemiczne, pełniące zazwyczaj funkcję katalizatora negatywnych procesów wewnętrznych².

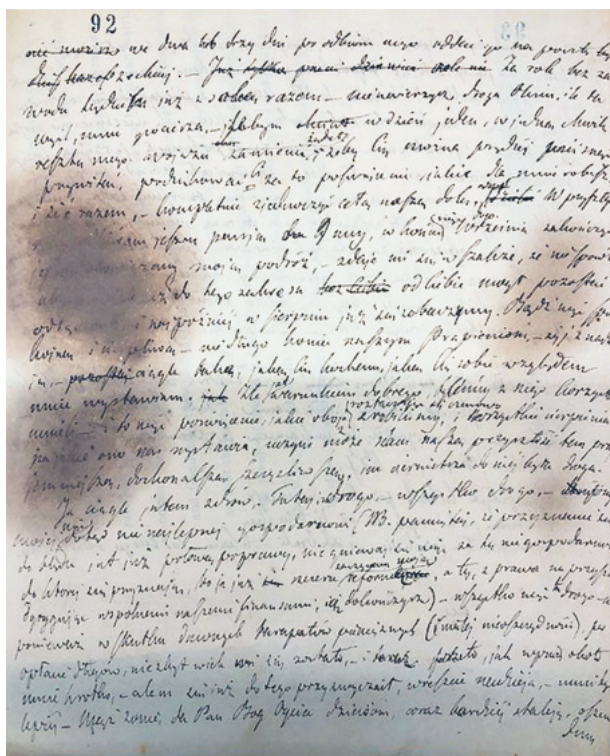
W ciągu wielu lat użytkowania i przechowywania objęte przeglądem archiwalia były poddawane oddziaływaniu szeregu czynników środowiskowych, takich jak: kurz, wahania temperatury, obecność i rodzaj światła oraz zawartość wilgoci pochłoniętej przez papier i dostępnej dla mikroorganizmów.

1 B. Zyska, *Ochrona zbiorów bibliotecznych przed zniszczeniem*, w: tegoż, *Czynniki niszczące materiały w zbiorach bibliotecznych*, t. 2, Katowice 1993, s. 33-110.

2 P. Wojciechowski, *Ochrona i konserwacja zasobów w archiwach państwowych w Polsce*, praca doktorska napisana pod kierunkiem prof. UAM dr hab. I. Mamczak-Gadkowskiej, Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań 2014, s. 162, <https://docplayer.pl/2789874-Ochrona-i-konserwacja-zasobu-w-archiwach-panstwowych-w-polsce.html> [dostęp: 5.12.2023]; H. Jędrzejewska, *Zagadnienia techniczne w muzealnictwie*, Warszawa 1972 (Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków, seria B, t. 32), s. 31-77.

Papier, jak i inne materiały, powoli ulega naturalnym procesom starzeniowym, których nie możemy zatrzymać, ale możemy je znacznie opóźnić poprzez ograniczenie uwarunkowań destrukcyjnych. W materiale tak wrażliwym jak papier destrukcja występuje zarówno na powierzchni, jak i w jego delikatnej strukturze³. Przykładem tych objawów mogą być dość licznie występujące w naszym zbiorze zażółcenia w obrębie całej powierzchni kart, typowe dla papierów z podwyższoną kwasowością, lub lokalne zabrudzenia i zaplamienia.

Te z kolei, pozornie niewidoczne, powstałe w okresie współczesnym autorom korespondencji, na skutek przemian fizyko-chemicznych utrwaliły się w podłożu papierowym. Intensywność ich zabarwienia z czasem pogłębiła się, zmieniając znacznie parametry wytrzymałościowe, estetykę i czytelność dokumentu (il. 1).

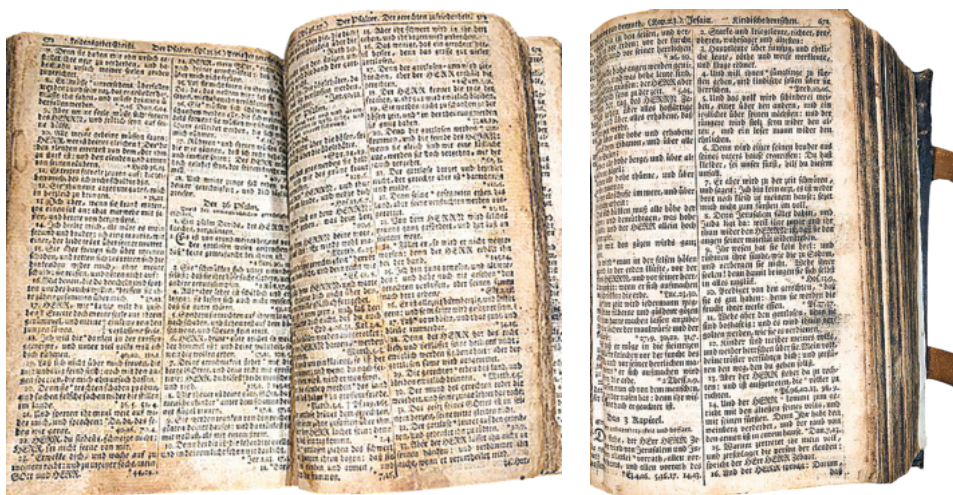
Il. 1. Barwne zaplamienia papieru, z czasem utrwalone do ciemnobrązowej barwy. Dokument znajdujący się w Archiwum Księży Zmartwychwstańców w Rzymie.

Fot. M. Serafinowicz.

3 A.B. Strzelczyk, *Charakterystyka zniszczeń bibliotecznych w zabytkowych książkach*, „Notes Konserwatorski”, 1998, nr 1, s. 36-50.

Część wytypowanego zbioru nie uniknęła obecności mikroorganizmów. Dotyczy to zarówno pojedynczych listów, jak i wybranych do ekspozycji starodruków. Najpoważniejsze zmiany w stanie zachowania zaobserwowano w książce pt. *Bibliotheca chemica curiosa* J.O. Jacobiego, odnośnie do której stwierdzono obecność form przetrwalnikowych grzyba o białym zabarwieniu oraz liczne plamiste kolonie drobnoustrojów w kolorze brązowym i czarnym zlokalizowane przy brzegach kart, grzbiecie, wewnętrznych wyklejkach, czyli miejscach, do których swobodnie docierała wilgoć.

Drobnoustroje zdolne do korzystania z materiałów obecnych w podłożu papierowym przy dogodnym poziomie zawilgocenia powierzchni (9-10%) zasiedlają papier i mogą wyrządzać w zbiorach szkody o trudnych do przewidzenia rozmiarach. Wytwarzają zwykle niepoliczalne ilości zarodników, z których każdy jest potencjalnie zdolny do tworzenia kolonii i kolejnych kmórek potomnych⁴. Niebezpieczeństwo jest ogromne, albowiem wybrany dokument zasiedlony przez drobnoustroje jest jednocześnie źródłem infekcji dla pozostałych przechowywanych archiwaliów w jednym miejscu⁵ (il. 2-3).

Il. 2-3. Barwne zaplamienia i czarne naloty na papierowych kartach wywołane rozwojem mikroorganizmów. Dokument znajduje się w Archiwum Księży Zmartwychwstańców w Rzymie.

Fot. M. Serafinowicz.

4 T. Maciąg, *Mikrobiologiczna ocena stanu zachowania kolekcji Paulinów na Skalce*, „Bibliotheca Nostra. Śląski Kwartalnik Naukowy”, 2 (2009), nr 2, s. 80-91.

5 A. Strzelczyk, J. Karbowska-Berent, *Drobnoustroje i owady niszczące zabytki i ich zwalczanie*, Toruń 2004, s. 107.

Znaczące spustoszenie w zbiorach rękopiśmiennych wyrządzają również larwy owadów, dla których papier i towarzyszące mu materiały opraw stanowią substrat umożliwiający rozwój. Wymieniony rodzaj zniszczeń zaobserwowano w oprawach i blokach omawianego powyżej starodruku oraz egzemplarza *Starego Testamentu* należącego do ks. H. Kajsiewicza w postaci licznych ubytków, otworów i korytarzy żerowania przechodzących przez kilka kolejnych stron aż do poważnego zniszczenia oprawy. Zakres i mnogość uszkodzeń materiału wskazują, iż niszczące działanie było wynikiem wieloletniego przebywania kolejnych pokoleń larw owadów w zabytku, a szkody mogły być poczynione już we wcześniejszym okresie⁶ (il. 4-6). Na podstawie wizualnej analizy zmian w stanie zachowania poszczególnych dokumentów stwierdzono występowanie podobieństw i powtarzalności zniszczeń charakterystycznych dla wyodrębnionego zbioru. Wśród stwierdzonych objawów należy wymienić jako typowe: powierzchniowe zabrudzenia, zaplamienia różnego pochodzenia, w tym typu foxing, uszkodzenia mechaniczne powierzchni, przedarcia, deformacje, ubytki o zróżnicowanej wielkości, zacieki, zakwaszenie papieru i obecność drobnoustrojów. W niewielkiej części wytypowanego zbioru korespondencji występowały również oznaki osłabienia parametrów wytrzymałościowych papieru w postaci łamliwości i znacznej kruchości, zwłaszcza wzdłuż krawędzi złożenia i na krawędziach arkuszy. Warto zaznaczyć, że krawędzie jako najbardziej narażony element na czynniki mechaniczne najczęściej ulegają zniszczeniom, głównie na skutek zakwaszenia, dotyku, niekorzystnych zdarzeń losowych w przeszłości i przechowywania w niewłaściwych warunkach.

Il. 4-6. Ubytki papieru i zniszczenia okładki wraz ze skórzaną oprawą spowodowane długookresowym żerowaniem owadów. Dokument znajduje się w Archiwum Księży Zmartwychwstańców w Rzymie.

Fot. M. Serafinowicz.

6 A. Krajewski, *Owady niszczące zabytkowe książki. Chrzęszcze drążące starodruki i dawne rękopisy*, „Ochrona Zabytków”, 53 (2000), nr 3, s. 182-190; J. Karbowska-Berent, *Zabytki na podłożu papierowym jako środowisko życia owadów*, „Przegląd Papierniczy”, 72 (2016), nr 2, s. 126-130.

Do szczególnie licznych zniszczeń występujących w księgozbiorze poddawany ocenie należy zaliczyć zaplamienia typu foxing. Zjawisko foxingu dość powszechnie występuje w zbiorach archiwalnych, wiąże się z obecnością promieniowców oraz drobnoustrojów i ujawnia się w postaci niewielkich rdzawych plamek gęsto rozsianych na kartach papieru. Przybierają one różne kształty, które określa się w literaturze przedmiotu jako piegi, bawole oczka, gwiazdki śniegu, chmurki o regularnych liniach i wyraźnie ciemniejszym obrzeżeniu, ale też jasne o postrzępionych brzegach⁷.

Szczególnie liczne zaplamienia tego typu stwierdzono w wydawnictwach pochodzących z XIX wieku, czego dobrym przykładem jest egzemplarz *Dziadów* Adama Mickiewicza wydany we Lwowie nakładem księgarni H. Altenberga (il. 7).

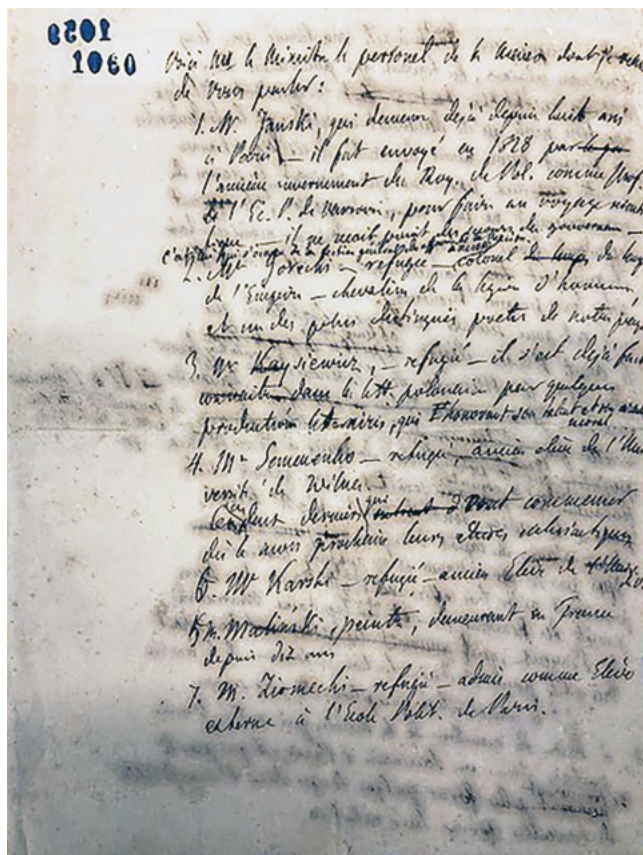

Il. 7. Różnorodne zaplamienia typu foxing na papierze. Dokument znajduje się w Archiwum Księży Zmartwychwstańców w Rzymie.

Fot. M. Serafinowicz.

7 J. Karbowska-Berent, *Dezynfekcja chemiczna zabytków na podłożu papierowym – skuteczność i zagrożenia*, Toruń 2014, s. 107, 113, 118, 123.

Przy ocenie kondycji podłoża papierowych zwrócono szczególną uwagę na atramenty żelazowo-galusowe. W większości korespondencji pismo zachowało swoją pierwotną czarną barwę. W części listów występują zmiany, których objawem są przebarwienia w miejscach liter związane z przemieszczaniem atramentu⁸. Zjawisko to uwidoczniło się w części korespondencji w postaci stopniowego przenikania liter na drugą stronę podłoża oraz wżerów atramentowych, których konsekwencją są ubytki papieru w obrębie liter oraz plam atramentowych powstałych we wcześniejszym okresie (il. 8).

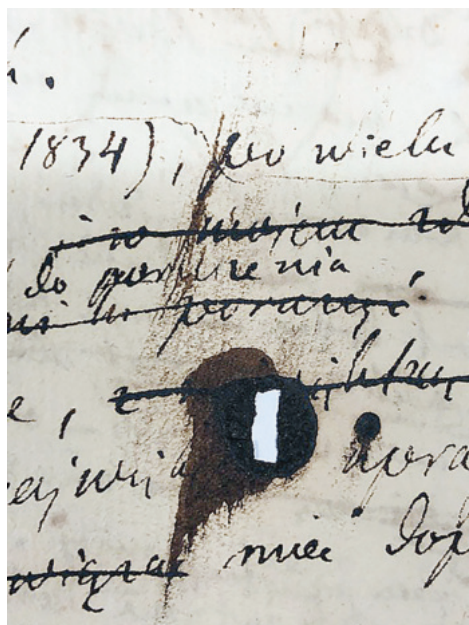
Il. 8. Przenikanie liter na drugą stronę podłoża związane z przemieszczaniem się atramentu w papierze. Dokument znajduje się w Archiwum Księży Zmartwychwstańców w Rzymie.

Fot. M. Serafinowicz.

8 W. Sobucki, A. Czajka, J. Kotala i in., Wżery atramentowe w kolekcjach archiwalnych – badania zasobów Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie, „Notes Konserwatorski”, 2008, nr 12, s. 80.

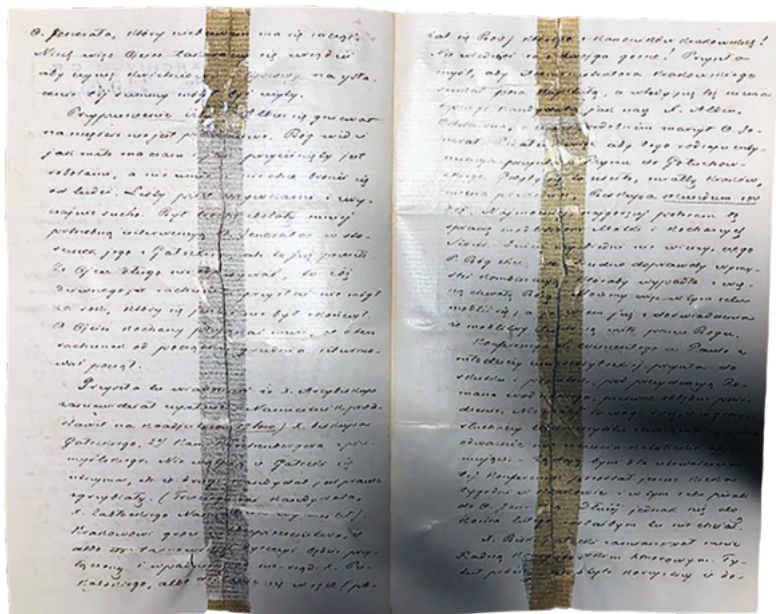
Kolejnym zaobserwowanym czynnikiem generującym różnego rodzaju uszkodzenia był brak rozdzielenia papierów o różnym składzie jakościowym, formacie i kwasowości. Skupione ze względów merytorycznych razem w pojedynczych teczkach, stykały się ze sobą fizycznie, co potencjalnie mogło wywoływać wzajemne niepożądane interakcje między różnymi rodzajami papierów, atramentów i pieczęci. Bardzo wyraźnie skutki tego sposobu przechowywania zaobserwowano dla obecności pieczęci lakowych w postaci wgnieceń i trwałych deformacji podłoża papierowego oraz ubytków papieru wraz z pieczęcią. Dlatego dla zapewnienia możliwie najlepszej ochrony materiałów przed destrukcyjnymi wzajemnymi oddziaływaniami rozdzielono poszczególne dokumenty przekładkami z papieru z rezerwą alkaliczną oraz wprowadzono wkładki z tektury bezkwasowej z wyciętymi okienkami na wypukłe pieczęcie.

W pojedynczych egzemplarzach listów stwierdzono obecność taśmy samoprzylepnej, którą użyto przed laty dla zabezpieczenia rozdarć papieru. Występujący jako spoiwo taśm klej uległ przez lata znacznej degradacji, pozostawiając brązowe przebarwienia w strukturze podłoża papierowego. W trakcie przeprowadzonych prac zabezpieczających taśmę i pozostałości kleju usunięto z różnym skutkiem neutralizacji przebarwień, rozdarcia zabezpieczono klejem konserwatorskim z użyciem bibułki japońskiej (il. 9-10).

Il. 9. Ubytek w papierze zwany „wżerem atramentowym”. Dokument znajduje się w Archiwum Księży Zmartwychwstańców w Rzymie.

Fot. M. Serafinowicz.

Il. 10. Taśma samoprzylepna i widoczne negatywne zmiany w papierze w obrębie sklejenia rozdarc. Dokument znajduje się w Archiwum Księży Zmartwychwstańców w Rzymie.

Fot. M. Serafinowicz.

Mając świadomość wszystkich widocznych i utajonych zagrożeń z jednej strony oraz ograniczone środki i możliwości wykonawcze z drugiej, podstawowym celem zaplanowanych przez nas czynności była ich identyfikacja i określenie zakresu występowania. Ten rodzaj prac jest bardzo czasochłonny, ale umożliwia zarówno poznanie stanu całego zbioru, jak i wytypowanie tych jego elementów, które wymagają bieżącej interwencji konserwatorskiej. W mojej ocenie, wynikającej z konserwatorskiej wiedzy, znajomości literatury przedmiotu oraz kilkunastoletniego doświadczenia głównego konserwatora muzealnego, priorytetowe znaczenie dla ochrony zbiorów ma szeroko rozumiana profilaktyka konserwatorska, która w dłuższej perspektywie czasowej skutkuje spowolnieniem destrukcyjnych procesów starzeniowych poprzez wyeliminowanie zdefiniowanych zagrożeń⁹. Dlatego też równoległe do oceny stanu zachowania rękopiśmiennych dokumentów wykonano podstawowe zabiegi: odkurzenia, prostowania niebezpiecznych zagięć i załamań papieru

9 D. Ignatowicz-Woźniakowska, *Realizacja zasad konserwacji zapobiegawczej w Muzeum Narodowym w Lublinie*, w: *Konserwacja zapobiegawcza w muzeach. Materiały z konferencji zorganizowanej przez Polski Komitet Narodowy ICOM oraz Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków przy współpracy Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego w Muzeum Narodowym w Warszawie 6-7 listopada 2006*, red. D. Folga-Januszewska, Warszawa 2007, s. 67-69.

oraz sklejenia rozdarć. Przyjęto przy tym założenie minimalnej, koniecznej interwencji w oryginalną strukturę tworzywa. Ponadto przeprowadzono zabiegi doraźnej dezynfekcji w parach biocydu metodą przekładkową, uwzględniając indywidualne cechy obiektu i oznaki aktywnych zmian biokorozyjnych¹⁰.

Po przeanalizowaniu zaobserwowanych zmian w stanie zachowania rzeczzonego zbioru archiwaliów, pomimo dobrych warunków przechowywania i widocznej staranności w prowadzeniu archiwum, w kolejnym etapie typowania prac wieloetapowego programu profilaktyki konserwatorskiej konieczne wydaje się rekomendowanie zabiegu odkwaszania części zasobu archiwalnego i wykonanie specjalistycznych prac konserwatorskich przy wytypowanych archiwaliach. Być może działania te będą wymagać pewnej cierpliwości i konsekwencji przekonywania decyzyjnych podmiotów o kluczowym znaczeniu tego przedsięwzięcia, ale jest to jedyna metoda walki ze skutkami przemijania i zaniku materii. Symptomatyczna jest w omawianym kontekście wypowiedź profesora Adama Manikowskiego z 1997 roku:

Dla potomnych zaś to własni „pisanie” dziedzictwo pozostaje źródłem kształtowania wiedzy o własnym rodowodzie i korzystania z doświadczeń przeszłości. Od niepamiętnych czasów ludzie intuicyjnie wierzą w swoją, jakby ponadczasową trwałość pisanego dziedzictwa, często przydając mu walor większej – od słowa mówionego – wiarygodności¹¹.

Podsumowując, zgodnie z przyjętymi założeniami w ramach procedowanego projektu przeprowadzono niżej wymienione działania obejmujące:

- 1) ocenę stanu zachowania wybranych archiwaliów i książek z uwzględnieniem zniszczeń mechanicznych, fizyko-chemicznych i mikrobiologicznych;
- 2) wyizolowanie ze zbioru dokumentów z oznakami zmian mikrobiologicznych;
- 3) przeprowadzenie zabiegu doraźnej dezynfekcji pojedynczych obiektów metodą przekładkową z użyciem biocydu;
- 4) oczyszczenie podłoża papierowego z powierzchniowych zabrudzeń i kurzu;
- 5) prostowanie krytycznych dla trwałości papieru zagięć, zawinięć krawędzi i zabezpieczenie rozdarć;
- 6) zastosowanie izolujących przekładek z rezerwą alkaliczną w celu minimalizacji zakwaszenia papieru, tym samym spowolnienia zachodzących procesów starzeniowych;
- 7) zabezpieczenie pieczęci lakowych odpowiednimi formatkami z bezkwasowej tektury;

10 J. Karbowska-Berent, *Dezynfekcja chemiczna zabytków na podłożu papierowym – skuteczność i zagrożenia*, s. 71-78.

11 A. Manikowski, *Przedmowa*, „Notes Konserwatorski”, 1998, nr 1, s. 7.

- 8) zakup kopert, teczek ochronnych do profesjonalnego przechowywania archiwaliów z tektury bezkwasowej dostosowanych do określonego formatu.

Bibliografia

- Ignatowicz-Woźniakowska D., *Realizacja zasad konserwacji zapobiegawczej w Muzeum Narodowym w Lublinie*, w: *Konserwacja zapobiegawcza w muzeach. Materiały z konferencji zorganizowanej przez Polski Komitet Narodowy ICOM oraz Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków przy współpracy Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego w Muzeum Narodowym w Warszawie 6-7 listopada 2006*, red. D. Folga-Januszewska, Warszawa 2007, s. 49-100.
- Jędrzejewska H., *Zagadnienia techniczne w muzealnictwie*, Warszawa 1972 (Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków, seria B, t. 32), s. 31-77.
- Karbowska-Berent J., *Dezynfekcja chemiczna zabytków na podłożu papierowym – skuteczność i zagrożenia*, Toruń 2014.
- Karbowska-Berent J., *Zabytki na podłożu papierowym jako środowisko życia owadów*, „Przegląd Papierniczy”, 72 (2016), nr 2, s. 126-130.
- Karbowska-Berent J., Strzelczyk A., *Drobnoustroje i owady niszczące zabytki i ich zwalczanie*, Toruń 2004.
- Krajewski A., *Owady niszczące zabytkowe książki. Chrzęszcze drążące starodruki i dawne rękopisy*, „Ochrona Zabytków”, 53 (2000), nr 3, s. 182-190.
- Maciąg T., *Mikrobiologiczna ocena stanu zachowania kolekcji Paulinów na Skalce*, „Bibliotheca Nostra. Śląski Kwartalnik Naukowy”, 2 (2009), nr 2, s. 80-91.
- Manikowski A., *Przedmowa*, „Notes Konserwatorski”, 1998, nr 1, s. 7-12.
- Strzelczyk A.B., *Charakterystyka zniszczeń bibliotecznych w zabytkowych książkach*, „Notes Konserwatorski”, 1998, nr 1, s. 36-50.
- Strzelczyk A.B., Karbowska-Berent J., *Dezynfekcja chemiczna zabytków na podłożu papierowym – skuteczność i zagrożenia*, Toruń 2014.
- Sobucki W., Czajka A., Kotala J. i in., *Wzory atramentowe w kolekcjach archiwalnych – badania zasobów Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie*, „Notes Konserwatorski”, 2008, nr 12, s. 171-184.
- Wojciechowski P., *Ochrona i konserwacja zasobów w archiwach państwowych w Polsce*, praca doktorska napisana pod kierunkiem prof. UAM dr hab. I. Mamczak-Gadkowskiej, Instytut Historii, Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań 2014, <https://docplayer.pl/2789874-Ochrona-i-konserwacja-zasobu-w-archiwach-panstwowych-w-polsce.html> [dostęp: 5.12.2023].
- Zyska B., *Ochrona zbiorów bibliotecznych przed zniszczeniem*, w: B. Zyska, *Czynniki niszczące materiały w zbiorach bibliotecznych*, t. 2, Katowice 1993, s. 33-110.